

**МУНИЦИПАЛЬНОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«СРЕДНЯЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА №2 ИМЕНИ НАРОДНОГО УЧИТЕЛЯ
СССР А.А. АЛДЫН-ООЛ» ГОРОДА КЫЗЫЛ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА**

667000, Республика Тыва, г.Кызыл, ул.Ленина 1; тел(факс) 3-04-26; 3-01-42

Электронный адрес: shkola2_kyzyl@mail.ru

Класс шагы:

**«Аяк шайым, сарыг шайым,
Амданныг-ла Тыва чемим».**

Кызыл – 2021 ч.

**Шай - тыва улустун эн-не ыдыктыг,
хундуткелдиг чеми.**

Тыва улус шай кылдыр:

1. Сарыг шай
2. Тоолан бурузу-чыып алыр унуш
3. Шенне дазылы, бурузу
4. Хадын чулдузу
5. Черлик шай
6. Дыт човурээзи
7. Ыт-кады

Хайындырган аайы-биле шай база-ла янзыларлыг:

Шай (чеми четчир) кара азы суттуг.

Шаар (каттап хайындырган шай)

Хымыраан – шай-даа, шаар-даа салбас, сугну хайындыргаш суттеп каан, суду хой.

Шай хайындырары - мергежил.

Шайны, шары (чеми) куду бадып, чыды унгужеге чедир хайындырар. Хайны бээрге, элээн ур бедик, элээн ур чавыс кылдыр саарар. Суттээрде шээр мал судун ажыглаар, инек судун кыйгак дээр чораан. Тывага кээп турган эртемденнернин бирээзи: «Тыва шайны телегейнин кандыг-даа рестораны хайындырып шыдавас» деп унелээн. Сарыг шай-биле кады оске бир хевирин шеннени катай хайындырып алырга, тергийн амданыг болур.

Шай-сон.

Шай кадак тудары-биле бир домей сон бооп чораан. Кандыг-бир аал барда, ашак азы кадай-даа кижиге бир хайындырым шайны кадакка (шыдалдыг улус болза) каап алыр. Кадак, ак пос чок улус ак хойнун чуга дугунге ораап алыр. Келген улузунга чолугуп тудар.

Шайнын кезектери:

1. Будун
2. Кезик
3. Кечим 1/8
4. Бир хайындырым.

Шайнын кезектери:

Хемчээлинин аайы-биле ангы-ангы:

1. Будун
2. Кезик
3. Улдун
4. Кечим
5. Каам
6. Шымчым

Оон унези кончуг улуг чораан кыдат садыгдан 50 диин кежи-биле 1 будун шай,орусдан 1 хунан молдурга-биле кезик шайны садып пап чораан. Кандыг-бир хундулээн аалынче азы келин айтырарда шыдалдыг улус болза кадакка ораап алыр, арай чединмес улус бир каам шайны, ак поске азы ак хойнун чуга энчээнге ораап алыр, чолукшуп тудар. Кандыг-бир улуг ууле будурерде, чаа ог тиккенде хараача солаанда, тук хакканда ону ыяп-ла, шайлаашкын-биле удээр турган. Шайны аякка эмин эттир долдур кутпас, далашпазын ам бирээни ишсин дээн ол. Аякты солагай хол-биле сунмас. Эртенги хайындырган шайын от-козунге, оран-тандызынче чажар ак-даа, кара-даа болза ажырбас:

«Эринниг чувеге амзаттым

Эки чемим дээжизи-дир

Аастыг чувеге амзатпааным

Ак чеми дээжизи-дир» дээш чалбарып чажар.

Шайны тып улус аас чогаалга хойу-биле ажыглап чораан. Ынчангаш ам улустун аас-чогаалынга шай дугайында моорейлежир бис уруглар.

Аас-чогаалга моорей.

1) Тывызыктар:

Хой кижиг хурээледи

Хурен аскыр чыраалады (*шайнын хайныры*)

Улдун шайны ууй бастым

Кечим шайны кезе бастым (*ширтек*)

Оон-даа оске тывызыктар.

2) Кожамыктар:

Уруун ашакка берип чорааш мынча деп чораан:

Кечим шайнын кезээ чуве

Соктавайн хайындырынар

Кезек кижиг хеймер кызын

Кочулавайн эдиленер.

Улдун шайнын озээ чуве

Ууштавайн хайындырынар

Угбашкылар хеймерегин

Ундаратпайн эдиленер.

3) Улустун ырызы:

Хуннун ишкеш покпес-дааа

Хундуткелдиг чемивис

Кузел хандыр аартап аар

Куш-ле кирер шайывыс.

Оореникчилер шай дугайында ырлаар.

Сорулгазы: Тыва улустун хундуткелдиг чеми, суттуг шайнын тоогузун, оон янзы-буру хевирлерин, кезектерин, канчаар хайындырарын ооредир.

Дериглези: Шай дугайында улегер домактар, ыры, шайнын янзы-буру кезектери саазында шайнын хевирлери, хайындырып каан шайнын хевирлери. Магнитафон кассетазы.

Организаcтыг кезээ: Сорулгазын болгаш темазын дамчыдары. «Аяк шайым» магнитафонда ырлап турар.

Кол кезээ:

Шай дугайында беседа.

Шай ог-булеге эн-не хундуткелдиг, ыдыктыг чем: тыва кижиге оонге шайын куруглатпас чораан. Хонек, саваларнын эн хундулуу, ону ургулчу арыг-силиг тургузар. Шай кудуп ижерде безин оору кодурбес дээр. Аалга кирген кижиге аяк эриин ызырар, арга кирген кижиге саат дайнар деп тыва улугер домак безин шайны кайы-хире хундулеп чораанын херечилеп чораан. Огге келген улуг-даа, бичи-даа кижиге тыва чон шайын бир-ле дугаарында соннээр.

Шайнын хевирлери.

- Хайындырар шайнын хевирлери янзы-буру. Оларны чугаалаан аайым-биле силерге амзадыр мен, амданнанып корунер, сонуурганнар уруглар.

1. Шай (чеми четчир, кара азы суттуг шай) шаар.
2. Хымыраан (чеми-даа, дузу-даа четпес кылдыр суттеп каан).
3. Шеннеден хайындырган (кузун шенне быжа бээрге казып алгаш кургаткаш соктап аар).
4. Уурак (аа-биле) суттээн Тыва шай.
5. Манчы шай.
6. Чудап шай.
7. Инек-караа бурузунден шай.

Шай хайындырары улуг мергежил. Ону чем четчип, шары бадып, чыды унгужеге чедир хайындырар, саарар. Суттэрде шээр мал судун ажыглаар, судун кыйгак дээр чораан. Чок болза кызыр инек суду-биле суттээр.

Шаанда Тывага кээп чораан эртемдээнер тыва шайны амзап ижип коргеш делегейнин кандыг-даа рестораны ынчаар хайындырып шыдавас деп унелээннер.

Чуге дээрге сарыг шайга шенне, ыт-кады дээш, оске-даа эм оьттарнын хевилерин амдан киир кады хайындырган турган.

Аьш-чем -- чоннун культуразынын база бир чугула кезээ.

Шайдан унуш Мурнуу-Барыын Кыдаттын тропиктиг бедик дагларында унуп турар. 15-17 метр хире ыаштардан бомбурзекке тараан. Шайны бодунун чуртундан сонгаарладып тарыырга, унуш чыкпайып, чадаг ыаш апарган. Амгы уеде делегейнин 30 ажыг чурттарында остуруп турар. Эн эки шайлар Кыдат, Индия, Цийлон, Япониянын дагларында унуп турар. Шай дыка хой сорттарлыг, аттарлыг, а харын-даа оннерлиг.

Тывада шагдан бээр нептерээн шайлар: сарыг, байгуу шай. Шай Тывада ырак тоогулуг дээрзин тыва тоолдар бадыткап турар. «Чин шайын хайындырып, чигир-боовазын салып,...» - дээн состер тоол бурузунде бар. Чин дээрге дензилеп каан чуьк. Чинни теве, аьт-биле Бээжинден (Пекинден) Моолдан чудуруп эккеп турган. Тываларнын биеден бээр ижип келген шайынын ады оон унген. «Чин шайны хайындырып» дээрге-ле дендии амданныг шайны хайындырары дээни ол. Кыдаттын чин шайы Тывага 1936 чылга чедир кээп турган. Кумза дээрге-улузундан аргып кылган хааржок.

Суттуг шай.

Суттуг шай тываларнын эн ынак чем шынарлыг суксуну, хундуткел суксуну. Суттуг шай кижинин суксаанын эки хандыар, куш киирип сергедиир. Инек судунден ангыда, хой ошку-биле суттээн шай кайгамчык чаагай. Теве суду-биле сутээн шай онзагай амданныг. Теве судунде дус кожуур хой. Ынчангаш баштай шайже дус кагбайн соонда немеп алза эки, отка башты салгаш, сугну кудар. Соктаан шайны база хой эвес, дусту каггаш сугну кудар, хайындырар. Хайынган шай саргарыр. Чеми четчип кээрге, кырынче сутту кудар, аргалыг болза чиг сут-биле суттээш, быжыр саараар. Шайнын суду бышкан соонда, хонекке шуур дамчыштыр хымыш-биле кудар. Шайга хамаарышкан улус чанчылдар ковей. Чижелээрге, хундулээн кижизинге шай кудуп бээрде:

Ада огбеден дамчаан

Ак чемнин дээжизи

Келир уени оштаан

Кедергей чедишкиннин бирээзи

Ак суттуг шайны

Аалга силерге сундум –

дээш шайны аяк-биле ийи холдап сунуп бергеш, хонээн шай-биле база, тавакка чемнин оон баарынга салыр чурумнуг.

Суг мангырдан шай.

Улуг-Хемнин шынааларында, ортулуктарында тарамык унуп турар тываларнын база бир шай хайындырар унужу – суг мангыр. Бедиксимээр сывынын чаттылган бажында янзы-буру оннуг чечектерлиг – ак, ак-кок, кара-кок, чинге чодалыг бурулери калбак, адыраш, салбаргаш. Эртемде орустаан ады «герань межиосибирская». Ону алаактардан чыггаш шай хайындырып ижер. Анаа ыткадын немептерЮ, колдуунда ону ында шайлаар унуштеринин ниити ады-биле черлик шай дээр. Каа-Хемнин староверлери ону «Егорово копье» деп адап, ону янзы-буру унуштер-биле холуп хайындырып ижер турган.

Кызыл шай.

Кызыл шай-дыт човурээзинден шай. Шайны солуптар ол дег хой кофеинниг унуш бойдуста чок. Ынчалза-даа бугу чоннар шай ортээ аар, тывылбас шагда чурттап чораан черинин унуштерин суксун хайындырарда калбаа-биле ажыглап турган. Ындыг байдал Тывага дыка сайзыраан турган.

1913 чылда Бай-Тайганын Кара-Хол чоогунга чораан шор сооктуг миссионер П.Штыгашевтин мынчаар бижээни солун: «Шай кижиге бурузунде турбас. Ынчангаш олар янзы-буру ыяштарнын човурээзин ажыглаар.» Тыва тоолдарда «чоннун уези човурээ шайын» чылыдып алган дээн ышкаш состер ында-хаая эвес таваржыр.

Шай хайындырар човурээни тывалар чаагай, чоон дыттын холеге талазындан ыяштын чулуун балыглавайн, картааш, куу картын кызыдыр чолуп кааптар. Болган хоюг човурээни хаптаптар. Ону дурбууш-биле хоюдур тыртпылааш, улугларын

согаашка эки чуура шааптар. Шайны хайындырары чаа андарлып эгелээн 3 литр сугга 1 улуг омааш ишти човурээни опайтыр каггаш, бичии отка саартпышаан 8-9 минута чымыладыптар. Оон соонда суттээш, шай андарылгыже саарып, хайындырыптар. Болган човурээ шай кызылдыр оннуг, чуксуг, хоюг амданыг боор. Ынчангаш ону *кызыл шай* дээр. Тывалар човурээ шай чодулге, ижинге эки дижир.

Хараган картындан шай.

Тывада 6 янзы хараган бар: хола-хараган, кызыл-хараган, инек-хараган, кара-хараган, теве кудуруктуг болгаш ховар чугле Тапсы ору унген, алтай хараган. Час эгезинде чулуп шимчээр уеде хараганнарнын картынга чем будумелдер ководээр. Шай хайындырарда хола-хараган картын чазып сывыргаш, балды азы бижек-биле доорай какпылааш, изиг сугже кааптар. Ол чанчыл чамдык черлерде ам-даа уттундурбаан. Чеми: 1 литр сугга 1 улуг омааш ишти хойну каарга ажыгымаар апаар. 8-9 минут хайындырар. Суттээш, суксунга ижер.

Черлик шай. Шайназа.

Шайназанын кызыл-ногаан чечектери июль ортузунда тайгаларнын ажык ийлеринде, оргеннерге, хемчигештер унунга чингир-ле турар. Ол уеде ону чыггаш, салгынныг холегеге кургадып аар. Кыжын шайназаны пашка суг хайныры билек каггаш, саванын аскын хаапкааш, 10-15 минут чымыладыр хайындырыптарга сарыг-ногаан шай белен. Ону карага-даа суттеп-даа ижер. Ол чугле суксун эвес, кончуг эки эм. Сураглыг эртемден М.Варланов 1913-1933 чылдарда Бурят ламаларнын ажыглап турар эм унуштернин шинчилеп чорааш, мынчаар бижээн: «Шайназаны ижин-шойунду оюлганы, оон ыжыктарын эмнээринге сумелезе чугула.» Оон будумелдеринде хой демир, никель, чес, марганец, титан, молибтен бар дээш оске-даа микроэлементилерни тыпкан. Шайназын дазылын чаш кокте чазын, чем кылып чиир, ында хой крахмал бар.

Шенне шай.

Тываларнын толчургу улегер чугааларындан: бирээзи паларган, турамык бай, оскези карачал ядыы ийи оол чоруп орган. Шенне чаны-биле чыткаш, оларнын баштайгызы:

- Чыдыг сигенни! – дээштин, кымчылап эрткен.

Ийи дугаары:

- Чараш чечектиг, чаагай чемниг! – дээш, эргеледип суйбапкаан.

Шаг баскыраан уеде эриг баарлыг карачал оол шенне дазылын казып чип чорааш, дириг арткан; Ында хой крахмал, чигир бар. А улуургак, дон сеткилдиг чиир чуве тыппайн аштап олген.

Бирээде, канчаар-даа тодуг, байып азы ядарап баксырап чорзунза, сон-мурнуулуг чор, арын-нуурун ышкымыл деп чуве бо.

Ийиде, шенне дээрге тываларнын чуттуг, берге, аарыг-аржыктыг уеде дузалаар, аргаланып даяныр эргим чараш унужу деп чуве моон коступ турар.

Хадын бурулеринден шай.

Тыванын ыяштарынын аразында хадын база бир онза унуш. Эн-не отчуг ыяш хадын, эн-не быжыг ыяш база хадын. Тывада 6 янзы хевирнин хадыннары бар: чадан ыяштардан эгелээш бедик ыяшка чедир. Салбагар бурулерлиг (береза бородавчатая) бурулери-биле шай хайындыралы моолдан дамчып, улегерлеттинип келген дижир. Хадыннын чулдузу-биле база шаанда чон, ылангыя тожулар шайлап чораан. Борбак чулдуну изиг сугже супкаш, чеми унуп, шай кара-хурен апаарга уштуп салгылап, оожум дык ур ынчаар ажыглаар турган. Чулду шайда кандыг-даа амдан чок. Тожунун улуг назыныглары кадыынын быжыын ижип чорааны оът холаан чулдулуг шайдан келген дижирлер.